Y. Hakan Erdem

Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800 1909

Çeviren:
Bahar Tırnakçı



TİMAŞ TARİH

Giriş

Osmanlı toplumunda, bireylerin özel yaşamından devlet aygıtına dek farklı alanları etkileyen köleliğin kalıcı ve toplumun dokusuna sinmiş bir önemi vardı. Kölelik birçok dönüşüm geçirmiş, bunların sonucunda Osmanlı-Türk toplumu da yavaş yavaş köle tutan bir toplumdan tam anlamıyla özgür bir topluma dönüşmüş, ama hukuki statü açısından kölelik imparatorluğun sonuna dek lağvedilmemişti. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu sona ererken, hatta 20. yüzyılın ilk yirmi yılında, kölelik ölmek üzere olan ama hukuken tanınan bir kurumdu. Türkiye Cumhuriyeti'nde ise bugün bu kurumdan pek bir iz kalmamış gibidir. Yakın Osmanlı tarihinin bu yüzünü hiç bilmeyenler olduğu gibi, akademik çevreler de son zamanlara değin köleliğin Osmanlı İmparatorluğu özelinde ve İslam dünyası genelinde araştırılmasına fazla ilgi göstermemişlerdir. Elinizdeki çalışma işte bu boşluğu gidermeye çalışmaktadır ve hedefi Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin bir iradeyle kaldırılmaksızın nasıl sona erdiğini anlayabilmektir.

Osmanlı-İslam tarihinin önde gelen araştırmacılarından biri olan Bernard Lewis, Ortadoğu'da ırk ve köleliğe ilişkin yakın tarihli bir çalışmasında, bol belge olmasına rağmen "akademik çalışmaların dikkat çekecek kadar kıt olmasını", konunun "aşırı hassas" oluşuna bağlıyor.[1] Başkaları da aynı görüşü çeşitli açılardan dile getirmiştir. Örneğin, Arap ülkelerinde kölelik üzerine yazan Murray Gordon, Arap tarihçiler arasında bir "suskunluk komplosu"nun hüküm sürdüğünü düşünmekte, Batılıların bu alana hiçbir katkıda

bulunmamış olmalarını ise, "Arap tarihinin göz ardı edilmesiyle ya da belki Batı'nın bu pis meseledeki yüzkarası sicilinden dolayı duyduğu vicdan azabıyla" açıklamaktadır. Gordon ayrıca, yeterince belge olmayışının da bu tür çalışmalara bir engel oluşturduğu kanısındadır.[2]

Kölelik söz konusu olduğunda, İslam ülkelerinden gelen bazı bilim adamlarının biraz rahatsızlık duydukları doğrudur; bunun altında, Batılıların köleliğe ilişkin görüşlerinin açık ya da örtük olarak kabul edilmesi kadar, kölecilik tartışmasını kullanan Batı'nın lekeleyici saldırısına karşı İslam kültürünü/mirasını savunma arzusu da yatar. Bu iki görüşün birbiriyle çatışmasının sonucunda, çoğu zaman araştırmaları felç eden, köleliğin incelenmesinde hiçbir yarar sağlamayan "yansız" bir tavır ortaya çıkmaktadır. Örneğin Abdurrahman I. Doi, şeriat üzerine 1980'lerde yazdığı kitabında, hukuken tanınan çokeşlilik gibi kategorilerin geçerliliğini belirtirken köleliğe yer ayırmaz; İslamiyette köle azat etmenin teşvik edildiğini, dolayısıyla bugün hiç köle bulunmadığını, sonuç olarak bunun bir sorun oluşturmadığını söylemekle yetinir.[3] Başka bir İslam hukuku araştırmacısı, Macid Khadduri, köleliğin şeriatta yeri olduğunu söyleyerek farklı bir yaklaşım benimser; öte yandan, İslamiyette köleliğin varlığından rahatsızlık duyduğunu, Kuran'da köleliğe ilişkin kurallar olmadığını[4] iddia ederek gösterir; böylelikle, köleliğe ilişkin İslami kuralların hukukçuların işi olduğunu ima etmektedir. Ne var ki, İslamiyette kölelik araştırmalarının yetersiz oluşunu sadece bu tür düşünsel engellerle açıklamak, hem meseleyi aşırı basitleştirmek olur, hem de Müslüman olmayan bilim adamlarının konuya yeterince ilgi göstermemiş olmalarına hiçbir açıklama getirmez. Yakın zamana değin köleliğin bir kurum olarak hukuken tanındığı Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı bazı diğer devletlerden farklı olarak, günümüz Türk toplumu, yaklaşık yüz yıl önce kölelik düzenini fiilen dağıtarak geçmişindeki kölelikten rahatsızlık duymayacak kadar mesafe kat etmiştir.

Kaynakların yetersizliğine gelince, bazı Osmanlı tarihçileri Osmanlı'da kölelik konusundaki bilgi düzeyimizin düşük olmasını açıklamak için bu görüşü öne sürerler. Devlet arşivlerinde Osmanlı'da kölelik konusunda fazla bir şey bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Örneğin, Ronald Jennings, Osmanlı tarihçisi Cengiz Orhonlu'nun Osmanlı Habeş eyaleti üzerine araştırma yaparken "buradaki köleler ve köle ticareti konusunda Osmanlı arşivlerinde pek bir şey bulamadığını", siyah köleler ve köle ticaretiyle ilgili olarak sunduğu malzemenin Batılı gezginler ile günümüz tarihçileri tarafından sağlandığını söylemektedir.[5] Aynı şekilde, Suraiya Faroqhi, kadınlar ve köleler gibi grupların, vergi yükümlüsü olmadıkları için "Osmanlı merkezi yönetimi tarafından hazırlanan belgelerde genellikle göz ardı edildikleri" görüşündedir.[6] Böyle bir arşiv malzemesinin olmadığı varsayıldığında, her iki araştırmacı da, Osmanlı toplumunda köleliğin anlaşılması için kadı sicillerinden yararlanmanın elzem olduğunu düşünmektedirler. Nicel çözümlemeler için çok uygun birer kaynak olan kadı sicilleri kuşkusuz çok önemli olmakla birlikte, gün ışığına çıkarılmış ve kullanılmaya başlanmış olan malzeme göz önüne alındığında, arşivlerde kaynak bulunmamasından söz etmenin zor olduğu belirtilmelidir. Osmanlı arşivleri, köleliğin bir kurum olarak işleyişinin içyüzüne ilişkin çok değerli bilgiler sunmaktadır; içerdikleri belgeler "devlet aygıtıyla" ille de bağlantılı değildir. Bu bağlamda, resmi İngiliz belgelerinden de resmi İngiliz politikasıyla sınırlı bilgiden daha fazlasının öğrenilebileceği eklenmelidir; çünkü İngiliz devlet görevlileri, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin hukuki durumu ve kölelik âdetleri hakkında olabildiğince çok şey öğrenmeye çalışmışlardı. Her halükârda, Osmanlı'da köleliğe ilişkin bir malzeme kıtlığından ziyade, arşiv kaynakları ya da başka kaynaklar olsun, değerlendirilmeyi bekleyen bol malzeme vardır.

Osmanlı'da köleliğe ilişkin bu neredeyse tam toplumsal bellek yitimi, belki de kurumun Osmanlı İmparatorluğu'nda, Batı'daki

karşılıklarından farklı bir tarihsel seyirle ortadan kalkmış olmasıyla açıklanabilir. Başka bir deyişle, imparatorlukta köleliğin ilga edilmemiş olması geçmişteki köleliğe yönelik tavrımızı biçimlendirmektedir. İmparatorlukta ne köleliği kaldırmaya yönelik örgütlü bir hareket, ne de konuyu popülerleştiren ve kölelerin çektiklerini, ister gerçek ister hayali olsun, dokunaklı bir dille anlatan kölelik aleyhtarı kitapçıklar vardı. İnsanlığın geçmiş başarılarından biri olarak köleliğin kaldırılması, günümüz Türkiye'sindeki okulların müfredat programlarında yer almaz. Ne de köleliğin kaldırıldığı belli bir tarih (Batı Hint Adaları ve Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi) vardır ki böyle bir çalışma için kesin bir başlangıç noktası oluşturabilsin.

Yine de, kölelik ve köleliğin kaldırılmasına ilişkin görüşleri Batı'daki deneyimler tarafından şekillenmiş gerek Türk, gerek yabancı pek çok yazar, Osman İmparatorluğu'nda da benzer gelişmeleri aramışlar ve böyle bir boşluğun farkına vararak köleliğin kaldırılmasıyla ilgili kendi tarihlerini üretmişlerdir. Bunu yapmaktan kaçınanlar ise köleliğin, tam olarak sözünü ettikleri dönemde olmasa bile bir ara kaldırılmış olduğunu varsaymayı sürdürmüşlerdir. Osmanlıların köle ticaretine karşı almış olduğu birçok önlemden herhangi biri, hatta 1839 fermanı, imparatorlukta köleliğin kaldırılma tarihi olarak gösterilmiştir.[7] Bu tür iddiaların, genelde Osmanlı toplumunda kölelik konusuna duyulan ilginin ne denli düşük bir düzeyde olduğunu vurgulamaktan başka, birtakım zihinsel kilitlenmelere yol açarak yapılan araştırmaları yanıltabileceğini söylemeye gerek yoktur. Bu noktada, cumhuriyet döneminde köleliğe karşı herhangi bir özel yasal düzenleme yapılmadığını, çünkü bu tarihe kadar ortada kaldırılacak bir köleliğin neredeyse kalmadığını belirtmek yerinde olabilir. Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti, 1926 Milletler Cemiyeti Köleliğin Önlenmesi Antlaşması'nı 5 Haziran 1933 tarihinde onayarak taraflardan biri haline gelmişti.[8]

Osmanlı İmparatorluğu'nda köleler ve kölelikle ilgili meseleler şeriat kapsamında değerlendirilmişti ve inceleme konusu olan dönem boyunca da böyle olmuştu. Şeriata dayalı bir Müslüman medeni hukukunu kanunlaştırmaya yönelik önemli bir Tanzimat girişimi olan Mecelle, kişisel hukukun diğer alanları yanında köleliği de kanunlaştırma sürecine sokmamış, bu konuları yeni "mehakim-i nizamiye"den ziyade, tamamıyla eski şeriat mahkemelerine bırakmıştı.[9] Diğer yandan, Osmanlıların kölelik konusunda aldığı, kaçınılmaz olarak köle ticaretiyle sınırlı kalan tüm önlemler, din dışı (seküler) yasama tarafından getirilmişti. Müslüman cemaatin dünya işlerinden sorumlu hükümdarı olarak padişah, imparatorluğunun yönetimiyle ilgili her konuda ferman çıkarıyor, bu fermanlar kendi imzasıyla onaylandığında "hatt-ı hümâyûn" olarak adlandırılıyordu ya da padişah, sadrazamın dikkatine sunduğu önerilere "irade" veriyordu. Padişahın sözü imparatorlukta kanun gücündeydi ve hem fermanları hem de iradeleri, hiç değilse kuramsal düzlemde şeriatla uyum içerisinde olması gereken kanunun temelini oluşturuyordu. Sadrazam da kendi altındaki memurlara, kimi zaman padişahın ferman ya da iradesini açıklayan emirler çıkarıyordu (*emirnamey-i samiye, buyruldu*). Köle ticaretinin çeşitli dallarını önlemek üzere çıkarılmış böyle birçok ferman ve irade, 1889 yılında siyah köle ticaretine karşı resmi bir kanunun çıkmasıyla sonuçlanmış, beyaz köle ticaretine karşı benzer bir kanun da 1908'de çıkmıştı. Her iki kanun da, yasama işlevi gören bir Tanzimat organı olan Şûra-yı Devlet tarafından hazırlanmıştı.

Osmanlılar köleliği ve köleleri birçok sözcükle ifade ediyorlardı; bunlar arasında önemli farklar vardır. "*Rıkkiyet*" ya da "*rık*", soyut ve hukuki bir durum olarak kölelikti. Kanun metinlerinde köle, "*rakik*" olarak geçmekteydi. Bir rakik azat edilebilirdi (*fekk-i rıkkiyet*); ama hukuki bir durum olarak köleliğin (*rıkkiyet*) kaldırılması kuramsal olarak mümkün değildi. Bununla birlikte, kölelik kurum ve statü olarak gereksiz kılınabilirdi; yani köle arzının önü kesilerek uygu-

lamada kaldırılabilirdi. Osmanlılar bu süreci "*sedd-i bâb-ı rıkkiyet*", yani kölelik kapısının kapanması/önüne set çekilmesi gibi güzel bir ifadeyle tanımlıyordu. Pazarda satışa çıkarılmış ya da pazara götürülmekte olan bir köleye "*esir*" deniyordu. Bir esirin köleliği ise "*esaret*" olarak adlandırılıyordu. Rıkkiyetten farklı olarak esaret hem kuramsal hem de uygulama düzeyinde kaldırılabilirdi. Bu, savaş tutsaklarının ve kaçırılmış kişilerin köleleştirilmelerini sona erdirerek ya da onaylamayarak, bu şekilde köleleştirilmiş kişilerin ticaretini yasaklayarak yapılabilirdi; çünkü yabancı tebaanın köleleştirilmesinin bazı dinî koşulları (*mesağ-ı istirkak*) vardı ve savaş tutsaklarının yazgısına karar verme yetkisi, İslami cemaatin temsilcisi olarak padişahta saklıydı. Osmanlı belgelerinde, "*bu esaret maddesi*", "*ilgay-ı esaret*", "*zenci esaretinin menn'i*", "*esaret memnuiyetinin teşdidi*", "*zenci esaretinin lağvı*" gibi ifadelerin hiç çekincesiz çokça kullanıldığı görülmektedir. Bu tür ifadeler, köle ticaretine karşı alınan önlemler bağlamında kullanılmış, köleliğin hukuki bir durum olarak kaldırılması amaçlanmamıştı.[10]

Bu çalışmanın ilk iki bölümü, Tanzimat öncesi, Batı'nın konuya henüz müdahil olmadığı dönemde, köle istihdamı ve köleliğe yönelik geleneksel Osmanlı politikalarıyla ilgilidir. Birinci bölümde, Osmanlı askeri-idari kulluk düzeninin ortaya çıkması, gayrimüslim tebaanın askeri-idari kul olarak devşirilmesi uygulamasına ilişkin tartışmanın ışığında incelenmektedir. Burada, söz konusu uygulamanın başlangıçta şeriat ile uyumsuz olmadığı savunulmaktadır. Yine bu bölümde, kölelerin ev hizmeti dışındaki alanlarda çalıştırılması değerlendirilmektedir. İkinci bölümün çıkış noktası, Osmanlı yönetiminin, Batı'nın müdahalesi öncesinde köleliğe ilişkin politikalarıdır. Bu politikaları değerlendirirken, 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarına ait belgeleri seçerek Tanzimat dönemine zamandizinsel bakımdan olabildiğince yaklaşmaya çalıştım. Bu bölümde, Osmanlı yönetiminin vergilendirme ve köle satıcılarını denetleme yoluyla köle satışlarını nasıl kontrol altına aldığı ve

Müslüman ve gayrimüslim tebaanın kanuna aykırı olarak köleleştirilmesini nasıl önlemeye çalıştığı incelenmektedir. Aynı zamanda, gayrimüslim tebaanın kanuna uygun olarak köleleştirilmesi ele alınmakta, kölelerin gayrimüslimler tarafından çalıştırılması da değerlendirilmektedir. Tanzimat dönemine dek düzenli aralıklarla köleleştirilmiş olan savaş tutsaklarına yapılan uygulamaya da biraz yer verilmektedir. Bu bölümde son olarak, Mısır'a yapılan köle ticaretinin 18. yüzyıl sonlarında yasaklanması incelenmektedir. Bu yasak, kölelik karşıtı bir görüşten çok pratik nedenlere dayanması itibariyle Tanzimat'ın ilk yıllarında köle ticaretine karşı alınan önlemlere benzediği için, bir hayli ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun ilanından sonraki çeşitli köleleştirme ve köle edinme yöntemlerinin incelendiği üçüncü bölümde, Osmanlı'da kölelik düzeninin geç imparatorluk dönemine dek nasıl sürmüş olduğu sorusu ele alınmaktadır. Bu inceleme sırasında, Osmanlı kölelik düzeninde sonraları bir düzelme olup olmadığı da tartışılmaktadır. Bu dönemde Osmanlı kölelerinin etnik kökenleri de incelenmekte, nasıl istihdam edildiklerine bakılmaktadır.

Dördüncü bölümde, İngilizlerin Osmanlı'da köleliğe ilişkin politikası gözden geçirilmekte, Osmanlı yönetimini köleliği kaldırmaya sevk etmek için resmi bir girişimde bulunup bulunmadıkları sorusu ele alınarak, ne derece müdahale ettikleri değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Aynı zamanda, köleliği kaldırma yanlılarının köle ticaretinin bastırılmasından çok, köleliğin kaldırılmasına ilişkin görüşlerinin resmi İngiliz çevrelerinde nasıl bir yankı uyandırdığı ve bu hususta İngiliz ileri gelenleri arasında ne tür bir hizipleşmenin ortaya çıktığı, Osmanlı İmparatorluğu bağlamında ortaya konmaya çalışılmaktadır. Mısır örneğinde İngilizlerin kurumun kendisine karşı harekete geçmeye kararlı oldukları halde nasıl ve neden kısıtlandıkları da gösterilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu bölümde, İngilizlerin Osmanlı'da köleliğin statüsüne resmi olma-

yan müdahalesi konusu, geç imparatorluk döneminde kölelerin azat edilmesi değerlendirilirken ele alınmak üzere yedinci bölüme bırakılmaktadır.

Beşinci ve altıncı bölümler, Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde kölelik ve köle ticaretiyle ilgili Osmanlı politikalarına ayrılmıştır. Beşinci bölümün çıkış noktası, Osmanlı yönetiminin bir noktada köleliğin kaldırılmasından yana bir yola girdiği ve bunun, imparatorlukta köleliğin kanunen kaldırılmasına yol açamamış olsa da, kölelik düzeninin fiilen dağılmasına yardımcı olmuş olduğu varsayımıdır. Kırılmanın, 1857 yılında siyah köle ticaretinin genel olarak yasaklanmasıyla gerçekleştiği ve bu tarihten önce Osmanlıların kölelik kurumuna zarar verecek bir girişimde bulunma düşüncesiyle barışık olmadıkları savunulmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlıların 1857 öncesi ve sonrasında köle ticaretiyle ilgili olarak aldıkları çeşitli önlemler incelenmektedir. Yine bu bölümde, İstanbul Esir Pazarı'nın 1846'da kapatılması örneğinde, köleliğe karşı bir önlem olarak değerlendirilen bu gelişmenin daha açık seçik bir çerçeveye oturtulması amaçlanmaktadır. Burada son olarak, Çerkes köle ticaretine ilişkin politikalarda, Çerkeslerin imparatorluğa göçünden önce ve sonra meydana gelen değişikliğe dikkat çekilmektedir. Altıncı bölüm, II. Abdülhamid döneminde resmi kölelik retoriği canlanmış olsa da, Osmanlı yönetiminin Tanzimat yıllarında geliştirdiği kölelik karşıtı yaklaşımın, kurumun fiili mevcudiyetine rağmen korunduğunu savunmaktadır. Bu bölümde, Osmanlıların anayasa arayışlarıyla kölelik karşıtı politikaları arasındaki ilişki irdelenmektedir. Osmanlıların bu politikaları hayata geçirme girişimlerinin anlatılmasına devam edilmekte ve son olarak 1908 Jön Türk devriminin bu politikalara nasıl bir katkıda bulunduğuna bakılmaktadır.

Yedinci bölümde, Osmanlı toplumunda kölelik düzeninin dağılma ve çökme sürecini anlama çabamız sürdürülerek, geç imparatorluk döneminde kölelerin azat edilmesi ve bakımı ele alınmak-

tadır. Bu bölümde, Osmanlı ve İngiliz yönetimlerinin, kölelerin azat edilmesiyle ilgili politikaları incelenmektedir; azat ve sonraki bakımda kölelerin kendi rollerine de özel bir yer ayrılmaktadır.

Son olarak, sekizinci bölümde sonuçları özetlenerek çalışma noktalanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KLASİK ÇAĞINDA KÖLE İSTİHDAMI

Bütün Müslüman toplumlarda halktan kişiler köle sahibi olabiliyor, pek çoğunda köleler asker ve idareci ihtiyacını karşılıyor, bir bölümünde ise yönetici sınıf esasen kölelerden oluşuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda da köleler yüksek konumlara geldi ve zamanla yönetici sınıfın bir bölümünü oluşturdu. Bununla birlikte, iktidar odağını ele geçirerek devleti bir "memluk" sultanlığına dönüştürme noktasına gelmediler. Osmanlılar, şeriata görünürde aykırı olan devşirme sistemini uygulayarak, İslamiyetteki klasik askeri ve idari kölelik düzenini geliştirdiler. Burada, devşirme uygulamasının başlangıç evrelerinde böyle bir aykırılığın olmadığı savunulacaktır. Bu bölümde, kölelerin askeri ve idari görevlere getirilmelerini de ele alarak kısaca hukuki durumlarını değerlendireceğim.

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında kölelik kurumu, devlet yapılanmasıyla girift bir ilişki içinde olan askeri-idari kulluk düzeninin yanı sıra başka biçimlerde de varlık gösteriyordu. Her halükârda, bu dönemde en büyük köle talebi, daha sonraki dönemlerde de olduğu gibi, ev hizmetlerinde ortaya çıkmaktaydı. Ne var ki, bu bölümde incelememi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde neredeyse bütünüyle ortadan kalkmış olan iki kölelik biçimiyle,[1] tarım ve sanayi dallarındaki kölelikle sınırlı tutacağım.

DEVŞİRMELER: ASKERİ-İDARİ KULLUK SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKMASI

Modern tarihyazımında, Osmanlı'daki askeri-idari kulluk düzenini Müslüman öncüllerinden farklı kılanın devşirme uygulaması olduğu yaygın bir çıkarsamadır. Pek çok Müslüman devlet kendi toprakları dışından köle getiriyor, onları asker, devlet görevlisi ve idareci olarak istihdam ediyorken, devşirme ihtiyacı Osmanlı İmparatorluğu içinden karşılanıyordu.

Devşirme düzeninin hukuki temeline ilişkin tartışma, bunun şeriatla bağdaşmadığı ve meşru olmadığı gibi bir aksiyomun pek sorgulanmadan benimsenmesine yol açmıştır.[2] Birkaç örnek verelim: Patricia Crone devşirme uygulamasını "alenen hukukun ihlali"[3] olarak değerlendirir; Braude ve Lewis, "açıkça *zimmet* sözleşmesinin özüne ters düştüğünü"[4] düşünürken, Metin Kunt sistemi "Müslüman toplumlarda *zimmî*lere verilen geleneksel hakların ihlali"[5] olarak değerlendirmektedir. Devşirme uygulaması yüzünden zimmî hakların ihlal edildiği durumlar olduğuna kuşku yoktur. Yine de, bu uygulamanın hiç değilse başlangıçta şeriatla bağdaştığını ileri sürmek istiyorum.

Devşirme uygulamasının meşru olmadığı aksiyomuna yol açan tartışmanın esas zayıf noktası, Osmanlı idaresi altına girmiş bütün Hristiyan ve Yahudiler için zimmî statüsünün önsel olarak kabul edilmesi olsa gerektir. "*Ehl-i kitap*" olmaları, onları kendiliğinden zimmî yapmaya yetmiyordu. Hristiyan ya da Yahudi olmanın sadece zimmî statüsüne uygun olmak anlamına geldiği belirtilmelidir. Zimmîler, İslam devletinin yetkesini ve üstünlüğünü kabul ederek bu devletle bir sözleşme yapmış olan kitap ehliydi. Osmanlı yönetimine riayeti ve ikincil statülerini kabul etmelerinin karşılığında kendilerine ibadet, mülk edinme ve kişi özgürlüğü, yani kölelikten muafiyet tanınıyordu.[6] İslamiyete karşı savaş açan ve "*Darü'l-harb*"de yaşayan ehl-i kitap zimmî değil, "*harbî*"ydi. İslam devletine karşı gelen ya da savaşçı bir devletle İslamiyete karşı fiili bir işbirliği ya-

pan zimmîlerin, korunma altındaki azınlık statüsünden vazgeçerek harbî statüsüne döndükleri düşünülüyordu. Harbîler, ölümle veya kölelikle cezalandırılabiliyordu.

Darü'l-harb'deki gayrimüslimleri tutsak almanın yasallığına ilişkin bir kuşku yoktur. Bir savaş ya da fetih sonrasında tutsakların ya da yenilgiye uğrayanların yazgısı, hükümdar (*veliyü'l-emr*) tarafından verilecek karara bağlıydı.[7] Hükümdar:

1. İdam edilmelerini buyurabilirdi. Bu, belli ki köleliğin ölüm karşısında bir seçenek oluşturamadığı bir durumdu. Şeyhülislam Ebussuud'un bir fetvası, bir kalenin fethinden sonra yetişkin erkek tutsakların padişahın buyruğu üzerine katledilmesinin 16. yüzyılda hâlâ mümkün olabildiğini göstermektedir.[8]
2. Fidye verilmesi veya Müslüman tutsakların serbest bırakılması koşuluyla ya da her ikisini birden talep ederek onlara özgürlüklerini geri verebilirdi.
3. Fidye almaksızın serbest bırakabilirdi.
4. Köleleştirilmelerini buyurabilirdi.

Birinci ve ikinci seçeneklerin, fethedilen bir halkın tümüne uygulanmadığı açıktır. Genellikle fiili savaş alanında Osmanlılara fiziki olarak direnmiş kişiler kırımdan geçirilirken, fidye belli ki yenilgiye uğramış bir halk ya da büyük bir insan topluluğundan çok, bireyler için geçerliydi. Yenik düşen gayrimüslimlere derhal zimmî statüsü tanınması, fidye alınmaksızın serbest bırakılmaları demekti. Öte yandan, gayrimüslim bir halkın topyekûn köleleştirilmesi de, önemli savaşların ardından çok sayıda gayrimüslimin köleleştirildiği bilinmekle birlikte, neredeyse olanaksızdı.[9] Büyük çaplı bir köleleştirmenin sonuçları, ele geçirilen kentler ve topraklar bağlamında, geleneksel Osmanlı politikalarının zararına olurdu; yerel halkın tutsak olarak dağılması yerel ekonomilerin yıkımına yol açar, dolayısıyla Osmanlıların bu bölgelerden topladığı vergi

miktarı azalırdı. Ancak, şeriat açısından, yenilgiye uğrayanların köleleştirilmesi kuramsal olarak mümkündü. Balkanlar'ın birçok bölgesinde ve Osmanlıların fethinden sonra Anadolu'nun Trabzon gibi gayrimüslim bölgelerinde tam da bunun olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür bir "kuramsal köleleştirme", Osmanlıların gayrimüslim çocukları gerektiğinde askeri-idari hizmette kullanmak üzere fiili olarak köleleştirmelerinin yolunu açmış olabilirdi.

S. Vryonis'in bir makalesinden bazı Rum cemaatlerinin devşirme uygulamasından kaçabildikleri sonucu çıkarılabilir.[10] Vryonis'in ele aldığı ortaçağa ait Rum belgelerinin yeniden yorumlanması, bunların bir yanda Osmanlılar, diğer yanda Hristiyan Rumlar ve Cenevizliler arasında yapılmış "zimmet" ve "*aman*" sözleşmeleri olduğunu fark etmemizi sağlayacaktır.[11] Osmanlılar Rumlara, gönüllü olarak boyun eğmeleri ya da padişahın idaresi altına gönüllü olarak girmeleri karşılığında zimmî statüsü tanıyacaklarına söz vermişlerdi. 1430 tarihli ilk belgeden, Sinan Paşa'nın Yanya halkına gönüllü olarak teslim olması karşılığında önerdiği koşulları öğrenmekteyiz: "Köleleştirilme veya *çocuklarınızın elinizden alınması* ya da kiliselerin yıkılması gibi endişelerinizin olmayacağına... söz veriyorum."[12] Padişah da 1453 yılında egemenliği altına girmek "isteyen" Rum *arhontlarına** neredeyse eş koşullar önermişti.[13] Demek ki, Osmanlılar, zimmet sözleşmelerinde kendi koşullarını açıkça belirtiyorlardı. Bu tür sözleşmelerde, devşirme uygulamasından muafiyete ilişkin bir maddenin bulunması gayet doğaldır. Belgelerde köleleştirme ve devşirmeden ayrı olarak söz edilmesi, derhal ve kendiliğinden gerçekleşen bir köleleştirme ile devşirmelik arasındaki farktan kaynaklanmaktaydı; yoksa, hem Rumlar hem de Osmanlılar, devşirmeyi köleleştirme olarak değerlendiriyorlardı. Osmanlıların gözünde köleleştirme zimmî değil, harbî gayrimüslimlere uygulanıyordu.

* Bizans'ta yüksek eyalet ve kent görevlisi –ed.n.

Yahudilerin genellikle devşirme uygulamasından muaf tutulmuş ve başka bir şekilde de köleleştirilmemiş gayrimüslim cemaatlerden biri oldukları düşünülür. Ne var ki, bunun, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Yahudilere yapılan bir iltimas olmadığını biliyoruz; uygulama Yahudi olmalarıyla da ilgili değildi. Osmanlıların, Bizans Yahudileriyle İber Yahudilerini farklı bir uygulamaya tabi tuttuklarını gösteren J. R. Hacker, "Yahudilerin yazgısı", Bizans İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra "Hristiyanlarınkinden farklı olmadı. Pek çoğu öldürüldü, bir bölümü tutsak alındı ve çocuklar devşirildi" diye yazar.[14] Osmanlılar neden bir Yahudi cemaatini, Bizans İmparatorluğu'nun diğer sakinleriyle ortak bir yazgıya tabi tutarken, bir kuşak sonra İber Yarımadası'ndan gelen Yahudileri öylesine candan karşılamışlardı? Bu fark, Romanyot Yahudilerinin* Osmanlı idaresini gönüllü olarak kabul etmemiş ya da edememiş olmalarından kaynaklanmış olabilir mi? Dolayısıyla, zorla fethedilen ülke halklarına yapılan uygulamaya, yani yerine göre idam, köleleştirme, sürgün ya da devşirme gibi bir uygulamaya maruz kalmışlardı. Aslında İber Yahudileri, zimmî statüsü verilen tek Yahudi topluluğu değildi. Balkanlar'da bazı Romanyot Yahudi kolonileri, İberyalıların Osmanlı koşullarını kabul ederek imparatorluğa gelmelerinden çok önce, başka şeylerin yanı sıra devşirme uygulamasından da kaçabilmişlerdi.[15]

Gayrimüslimlerin Osmanlı hükümranlık alanına girme şeklinin, gelecekteki statülerinin belirlenmesine önemli ölçüde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimine, İber Yahudileri gibi gönüllü olarak boyun eğmiş olan kitap ehline tam zimmî statüsü verilmişti. Zimmî olduklarının belirgin göstergelerinden biri de devşirme uygulamasından muaf tutulmalarıydı. Öte yandan, kuramsal düzlemde köleleştirilebiliyor olmaları, İslam cemaatinin öncüsü ve temsilcisi olarak sultana, zorla fethedilmiş "tutsak" halklar

* Roma ve Bizans dönemlerinden beri İstanbul'da var olan Yahudiler –ed.n.

üzerinde mülkiyet hakkı veriyordu. Şeriat ilkelerine göre anne ve babası köle olan çocuklar ebeveynlerinin statüsünü miras alıyordu. İslamiyete geçmek bile ne ebeveynleri, ne de çocukları hür kılmaya yetiyordu. Boşnakların ve Arnavutların İslamiyeti kabul ettikten sonra bile devşirme uygulamasından muaf tutulmamış olmaları bu bağlamda anlam kazanır ve sonraki dönemlerin söylenceleriyle açıklanması olanaksızdır.[16]

Köle edinilmesinde, devşirme düzeninin rasgele köleleştirmeye göre daha elverişli olduğu açıktır.[17] Osmanlılar bu düzen sayesinde mevcut "köle" havuzundan uygun köleleri seçebiliyorlardı. Bu havuzun iyiden iyiye büyük olması, Osmanlıların son derece seçici ve titiz olmalarına olanak sağlıyordu. Yeniçeri nizamnamesinin tuhaf görünen maddeleri, Hristiyan erkek çocuklarının dış görünüşleri esas alınarak seçilmelerinde kılavuz işlevi gören sözde ilim, "*ilm-i kıyafet*"in hüküm sürmesi bundan dolayıydı.[18] Osmanlıların fethedilen halkları görece erken dönemlerden itibaren kelle vergisine (*cizye)* tabi kıldıklarına ilişkin kanıtlar mevcuttur. Belirli bir gayrimüslim halkın kısmen köleleştirilmesine, ama aynı zamanda onlardan cizye toplanmasına devam edilmesi, zimmî haklarının kesinkes ihlali demek olacaktı; çünkü cizye gayrimüslimlerin itaatinin bir işareti olmakla birlikte, asıl bu itaatin devlet tarafından tanındığının bir göstergesiydi. Başka bir deyişle, cizye bir zimmî için kimlik kartı yerine geçiyordu. Osmanlılar, belki de bu çelişkinin farkında olarak, devşirme alınan çocukların akrabalarından cizye toplamadılar. H. İnalcık bunu, devlete sunulan belirli bir hizmet karşılığında vergiden muafiyet örneği olarak değerlendirme yanlısıdır.[19] Ne var ki, köleler, geleneksel olarak cizyeden muaf tutulan bir topluluğu oluşturmaktaydı.[20] Osmanlıların bu şeriat ilkesine bağlı kaldıkları ve köleleri cizyeye tabi tutmadıkları bilinmektedir. Örneğin, ortakçı kullar ancak azat edildikten sonra cizye ve diğer vergilerle yükümlü tutulabildiler.[21]

Demek ki, Osmanlıların devşirme toplarken niyetleri, erkek çocukların ailelerinin köle statüsünde olduklarını ve bu çocukların bundan ötürü seçilmeye uygun görüldüklerini vurgulamak olmuş olabilir. Bu ailelerin devşirmeye tabi tutuluncaya değin cizye ödemiş olmaları, bir tür zimmî statüsünü fiilen kazandıklarını, yani fetih sonrasındaki karışıklığın yatışmasından sonra, gayrimüslimlere gönüllü olarak boyun eğmeleri beklenmeksizin zimmî statüsü verildiğini göstermektedir. Osmanlılara göre bu fiili zimmî statüsü, belki de esas itibariyle sözleşmeye dayanmadığı için, geri alınabilirdi. Osmanlıların fetihten kaynaklanan temel haklarına dayandırdıkları bir kararla, devşirme ailelere yeniden "köle" statüsü verdiklerini öne sürmek mümkündür. Fiilen zimmî olan biri, oğlunun gerçekten köleleştirilmesine dek cizye ödemeyi sürdürüyordu. Osmanlılar bu şekilde, kuramsal olarak tutsak olan gayrimüslim tebaadan vergi toplayabildiler. Eğer Osmanlıların Anadolu'ya yayılmasıyla zimmî cemaatlere buradaki diğer Müslüman devletler tarafından evvelce tanınmış statülerin feshedildiğini düşünmezsek, bu çözümleme Anadolu'nun eski zimmî cemaatlerinin devşirme kapsamına girmesini açıklayamaz. Daha sağlam sonuçlara ulaşmak için imparatorluk genelinde her gayrimüslim cemaatin statüsüne ilişkin bir araştırmanın yapılması gerekmektedir. Her halükârda, harbîlerin zimmîye dönüşümü, tarihçiler açısından hâlâ karanlıkta olan bir konudur.

Bazı Osmanlı kaynaklarında zimmî terimi,[22] sözcüğün günümüz kullanımındaki karışıklığa katkıda bulunurcasına, şeriat bağlamı dışında kullanılmıştır ve sadece Hristiyan anlamına gelmektedir. Örneğin, 1578 yılında Üsküdarlı Nasuh Bey, Kıbrıslı kadın kölesi Katerina'yı azat etmişti.[23] Katerina, adanın 1571 yılındaki fethi sırasında, belki de daha önce tutsak alınmış olmalıydı. Her halükârda, köleleştirilmesi kanuna aykırı değildi. Burada önemli olan, sahibinin ondan "zimmîye cariyem" diye söz etmesidir; yani sözlerindeki çelişkidir. Nasuh Bey'in bir şer'î mahkeme huzurunda

zimmî terimini kullanması, ya söz konusu mahkemenin yetersizliğinin bir kanıtıdır ya da terimin yaygın olarak "Hristiyan" anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Bu tartışmayı özetlersek, devşirme uygulamasının hukuka uygun olmadığına ilişkin görüşün Osmanlılar arasında bile bölünmelere neden olduğunu kaydetmek yerinde olur. Üretken 16. yüzyıl yazarı Mustafa Âli, erkek çocukları devşirme almakla yükümlü devlet görevlilerinin zulmü ve usulsüz davranışları konusuna eğildiğinde şöyle der: "Bilhassa, kendilerine verilen görev şeriata aykırıdır. Geçmişte Müslüman sayısını artırmanın bir yolu olarak ihtiyaç gereği benimsenmişti."[24] Ne var ki, 16. yüzyılın daha erken dönemlerinden bir yazar, İdris-i Bitlisî, savaş tutsaklarına yapılan muameleyle ilgili şer'î kurallara gönderme yaparak, devşirme uygulamasının ortaya çıkışını şu şekilde açıklamaktaydı:

> Kefere topraklarının büyük bölümü zorla (be'anva), yani savaş sırasında fethedildiği için ve gerek kadın gerek erkek tüm o kâfirler esir edilerek köle yapıldığı ve hepsi birden Gaziler Sultanı'nın kulu olduğu için, cihat sırasında hizmet etmelerini sağlamak çok iyi bir iş olacaktı ve idari buyrukların yerine getirilmesinde bu genç erkeklerden yararlanılması kabul edilebilir ve makul bir şeydi.[25]

Dolayısıyla İdris, Müslümanlar karşısındaki yenilgilerinin sonucu olarak "köle" statüsünde bulunan gayrimüslim halklardan devşirme toplamanın, şeriata göre padişahın hakkı olduğunu vurguluyordu.

ASKER VE İDARECİ OLARAK KÖLELER VE HUKUKİ DURUMLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun ataerkil yapısı içinde, kadı gibi ulema sınıfından olanlar dışında bütün devlet görevlileri, padişahın kulları olarak görülmekteydi. Aslında "kul kurumunun" tüm mensupları köle kökenli değildi. Zamanla kul terimi, köle kökenli olmayıp hür doğmuş Müslümanlar için de kullanılır oldu.[26] Bu, içi boş bir terim değildi. Kul kurumunun mensupları, kölelik kurumunun hiç değilse bazı kurallarına hâlâ tabiydiler. Bu kuralların başında müsadere, yani öldükleri zaman mal varlıklarına el konulması geliyordu. Şeriat efendiye, kölesinin ve azatlısının mirasçısı olma imkânı tanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, İstanbul'un fethiyle Tanzimat'ın ilanı arasındaki dönemde, idari kurumun ölen ya da idam edilen üyelerinin mülküne padişah tarafından (daha ziyade onun adına devlet tarafından) düzenli olarak el konulmuştu.[27] Hür doğmuş askerîlerin, müsadereyi kul statülerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak kabul ettikleri söylenebilir.[28] Hatta padişahlar, mülklerine bir an önce el koyabilmek için askerîleri idam ettirme eğilimi bile göstermiş olabilirler. Kul/yönetici kurum mensuplarının hukuki durumu, Osmanlı askeri düzeni ve bürokrasisinde yaygın olan müsadere ve siyasal kulluk kültürüne karşın, son derece çetrefil bir mesele arz etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahın kulları resmen azat etmesine ender rastlanırdı. Sultan II. Murad buna bir istisna oluşturur; 1446 yılında, gerek sarayda yanında olanlar, gerek eyaletlerde tımarlı olarak hizmet verenler olsun, eski ve mevcut tüm içoğlanlarını, saray dışında çeşitli görevlerde bulunan ve yönetim kurumunun mensupları olan bazı başka kölelerle birlikte azat etmişti. Bu, kölelerin, efendinin ölümünden sonra azat edilmelerinin (yani "*tedbir*"in) örneğiydi. II. Murad, vârislerinin ileride müdahalede bulunmalarını önlemek için kullarını hastayken, ölüm tarihinden kırk gün önce geçerli olmak üzere azat etmişti. Aynı sultan Aralık 1444'te de

on beş kölesine "tedbir" bağışını yenilemişti.[29] Yalnızca saraydaki kölelerini değil, idari-askeri görevlerde bulunmuş olan sabık içoğlanlarını da aynı sırada azat etmiş olması önemlidir ve kulların yasal statülerinin, yönetim kurumundaki mevkilerine doğrudan karşılık gelmediğini göstermektedir. Önceleri sarayda içoğlanı olan tımarlılar da azat edilenlere dahil edilmişti. Demek ki onlar da padişahın vasiyeti sırasında hâlâ köle statüsündeydi. Diğer yandan, azatlı içoğlanlarından mesleklerini sürdürecek olanlar, azat edilmelerine rağmen sıkı bir eğitimden geçiyorlardı. Demek ki, kanunen azat edilmiş olmaları, esas itibariyle ne gördükleri fiili muameleyi ne de II. Murad'ın ardılıyla ilişkilerini değiştirmişti. Ne var ki, hukuka uygun azat uygulaması, özellikle evlilik veya cariye edinebilmek gibi kişisel meselelerde büsbütün hükümsüz olmayabilirdi.

Ebussuud Efendi'nin bir fetvası, devşirmelerin eyaletlere azat edilmeksizin idareci olarak gönderildiklerini doğrulamaktadır:

> MES'ELE: Pâdişah-ı âlempenâh hazretleri, abd-i memluk olan Zeydi âzâd etmeksizin ulûfe ile saraydan taşra çıkardıklarında, Zeyd câriye iştirâ edip tasarruf etmek câiz olur mu?
>
> ELCEVAP: Mümkün değildir.[30]

Bir kölenin, efendisi tarafından azat edilmesi bir yana, onun izniyle evlenebildiği, köle satın alabildiği, hatta ticaret hayatına atılabildiği de eklenebilir. Askerîlerin hukuki durumlarının, "kul"un hiyerarşide daha yüksek bir konuma gelmesiyle birlikte giderek daha karmaşıklaştığını öne sürmek mümkündür; çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek makamlardaki devlet görevlilerinin ve askerlerin köle edinebildiklerini, mal mülk sahibi olduklarını ve tabii ki evlendiklerini biliyoruz. Bu köleleri azatlı mı, yoksa yalnızca "mezun" (izinli) olarak mı değerlendirmeliyiz? Padişah tarafından mal varlıklarına el konulması, öldükleri sıradaki statülerini

belirlememizde yardımcı olmayabilir; bu, ölen ya da idam edilen askerînin köle kökenli olduğunu veya köle kökenli varsayıldığını gösterir sadece. O halde acemi oğlanlar ve yeniçeriler gibi düşük kademelerdeki askerîlerin statüsünü özü itibariyle daha iyi anlamak mümkün müdür?

Bir 17. yüzyıl kaynağına göre,[31] devşirme erkek çocukları arz odasında padişah tarafından inceleniyor, "eyü" ve zeki görünenler içoğlanı seçiliyordu. İmparatorluğun üst kademelerindeki idarecilerin ve askerlerin çoğu, zamanında birer içoğlanıydı. Sarayda verilen eğitim son derece seçiciydi ve yeteneklerinin sınırlı olduğu düşünülen devşirmeler, erken bir aşamada çıkarılıyor ve genellikle kapıkulu sipahi alaylarında er ya da erbaş olarak görevlendiriliyordu. Çocukların geri kalanı, yani grubun büyük bölümü, Türkçeyi ve Türk âdetlerini öğrenebilmeleri için Anadolulu Türk çiftçilere "satılıyordu". 17. yüzyıldan *Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri* başlıklı anonim bir başka kaynak, bu çocukların çiftçilere "satılma" nedenini, geçici efendilerine itaat etmelerini güvence altına alma gereği olarak gösterir. Böylelikle devşirmeler, satın alınmış birer köle oldukları için, "hünkâr kulu" olduklarını öne sürerek çiftçiler için çalışmayı reddedemiyorlardı.[32]

Kitab-ı Müstetab başlıklı anonim bir kitaba göre bu devşirmeler, altı yedi yıl Türklere hizmet ettikten sonra İstanbul'a geri gönderiliyor, ikinci bir elemeden sonra bir bölümü Bostancılar Ocağı'na kaydediliyordu. Büyük bölümü ise, acemi oğlan olarak kaydediliyordu.[33] Acemi oğlanların birçok görevi vardı. Saraylara odun temin ediyor, padişah ya da büyük rütbeli kimselerin yaptırdığı binaların inşaatlarında, saray fırınlarında çalışıyor, hastanelerde hizmet ediyor ve Mudanya'dan İstanbul'a özel teknelerde buz kalıpları taşıyorlardı. Kısacası, acemilik dönemini ağır işçilikle geçirmeleri gerekiyordu. Ancak yedi sekiz yıl çalıştıktan sonra yeniçeriliğe kaydoluyorlardı.[34] Olağan uygulama böyleydi. Ama 16. yüzyıl ortalarından bir kaynakta, bazı devşirmelerin 25 akçe

karşılığında kentli zanaatkârlara kiralandıkları ileri sürülmektedir. Bunlar, uzun yıllar ücretsiz olarak çıraklık yapıyorlardı. Bazıları sonunda usta zanaatkâr oluyor ve yeniçerilik yerine zanaatla uğraşmayı tercih ediyordu. Yine de, 1554 yılında olduğu gibi padişah hizmetlerine ihtiyaç duyduğunda, hâlâ yeniçeri saflarına alınmaya uygun görülebiliyorlardı; ne de olsa padişah, onlar üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahipti.[35] Yeniçeriler ile kentli zanaatkârlar arasındaki ortak yaşam ilişkisini, söz konusu kaynak kısmen açıklayabilmektedir. *Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri*'nin yazarı, devşirmeleri zanaatkârlara ve başkalarına kiralamanın doğurduğu güçlükleri dikkate alarak, erkek çocukların ulemaya, İstanbul halkına ya da zanaatkârlara "satılmaması" gerektiğini savunmuştu:

> Hünkâr kulu olan kimesne sanat ehli olmak kanun değildir. Zira sanatı olan üç dört akçadan ötürü sefere gitmez, bunda kârına meşgul olur. Hizmet eda olunmaz, olunmamağa bais olur.[36]

Bazı devşirmeler eğitilmek üzere büyük rütbeli kimselerin saraylarına gönderiliyordu; bu kişilerin çiftliklerinde de çalıştırıldıklarına ilişkin kanıtlar vardır.[37] 17. yüzyıldan bir kaynaktaki kapıkulu sipahilerinin de devşirme talep ettiği ifadesi, bu hizmetten yararlanmakta alt kademelerdeki askerîler arasında bile bir rekabetin olabildiğine işaret etmektedir. *Mesalih-i Müslimin* başlıklı anonim kitabın yazarı, devşirmelerin anavatanlarında zaten çiftçilik yapmış oldukları için çiftçilerden yeni bir şey öğrenmediklerini ileri sürerek Türklere kiralanmalarına karşı çıkar. Yazar devşirmelerin bunun yerine seyis olarak kapıkulu sipahi bölüklerine dağıtılmalarını önerir. Sipahiler bunu, maaşlarında bir artışa yeğleyeceklerdi. Yeni devşirme yazılmış erkek çocuklar bu sayede binicilik sanatını da öğrenebilecekleri için bu onlar açısından da yararlı olacaktı.[38]

Kapıkulları da diğer İslam ülkelerindeki memlûklar gibi kendi doğum kültürlerinden kuramsal olarak kopuktular ve efendileriyle (ki bu durumda padişahla) bağları dışında hiçbir toplumsal bağ kurmamaları bekleniyordu. Bu, sadakatlerinin bir güvencesiydi. Ne var ki, kendi aralarında kurdukları bağlar ve anavatanlarıyla süregelen ilişkilerinin[39] yanı sıra, temel eğitimleri sırasında gerek Türk köylüleri ve zanaatkârlar, gerekse üst rütbeli askerîler ve ulema olsun, "geçici efendileriyle" epeyce bağ kurma fırsatını buldukları anlaşılmaktadır. Yine de, Anadolu'daki devşirme çocuklarla İstanbul ve diğer kentlerdeki acemi oğlanların, Osmanlı İmparatorluğu'nda sıradan köle konumuna en yakın kapıkulları oldukları ileri sürülebilir. Yeniçeri ortalarına kabul edilinceye değin, kişilere ait kölelerin yaptığı işlere özü itibariyle benzeyen pek çok iş yapıyorlardı; üstelik bu işler ileride askeri kul olarak yerine getirecekleri görevlere pek benzemiyordu. Osmanlı toplumunda köleleri genellikle yedi yıl süren belirli bir hizmet döneminden sonra azat etme eğilimi olduğu göz önüne alınırsa, bu temel eğitim süresi, devşirme çocuğun fiili kölelik dönemi olarak değerlendirilebilir.

"*Itkname*"nin, yani kölenin azat edildiğine dair verilen kâğıdın, bazı kapıkulu askerlerine, birliğe kaydedilir edilmez verildiğine ilişkin bilgimiz vardır. Ölen devlet görevlilerinin köleleri ve padişaha armağan olarak verilmiş köleler, bazı kapıkulu sipahi bölüklerine kabul edilebiliyordu. Itkname, bu kölelere sipahiliğe kaydedildikten sonra verilmekteydi.[40] Demek ki, hiç değilse bazı kapıkulu sipahilerinin kanunen köle olmadıkları söylenebilir. Evlenmelerine daima izin verildiği ve savaş sırasında sivrilen hür doğmuş Müslümanların sipahi saflarına kabul edilebildikleri göz önüne alındığında, kapıkulu sipahilerinin köle statüsünde olmadığı açıklık kazanmaktadır. Yine de bu, kapıkulu sipahilerinin, yönetici Osmanlı askerîleri arasındaki yaygın siyasi kulluk kültüründen bağımsız oldukları anlamına gelmemelidir. Bununla birlikte, şeriata göre köle değillerdi.

Edebi kaynaklarda, yeniçerilerin azat edilmelerine yer yer değinilmekle birlikte, benzer belgeler yok. Bir yeniçeri olduğu bilinen Konstantin Mihailoviç'in kaleme aldığı bir 15. yüzyıl anlatısına göre, devşirme ve *pencik* kökenli yeniçeriler arasında bir ayrım bulunmaktaydı. "Devşirme yeniçeri" mal varlığını "öldükten sonra istediği kişiye" bırakabiliyor, "pencik yeniçeri" bırakamıyordu. Pencik yeniçerinin mal varlığı, eğer padişah tarafından zaten azat edilmemiş ise, doğrudan padişaha gidiyordu.[41] Demek ki, bu yorumun yapıldığı dönemde, yani 15. yüzyıl ortalarında, devşirme yeniçerilerin, pencik yeniçerilerin aksine "hür" oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, "hür" statülerinin yeniçeriliğe kaydedildikleri tarihe dayanması gerekmiyordu.[42] Devşirme yeniçeriler köleleri azat etmeye eğilimli oldukları bilinen II. Mehmed ya da babası II. Murad tarafından belli bir nedenle azat edilmiş olabilirler. Aynı yazar, II. Mehmed'in pencik kökenli tüm yeniçerilerini 1462'deki zorlu Eflak seferi sırasında, belli ki daha iyi savaşmaya teşvik etmek ve muhtemelen iki yeniçeri topluluğu arasındaki sürtüşmeyi ortadan kaldırmak için azat ettiği bilgisini de vermektedir.[43]

Bu tanıklığı doğru kabul edersek, iki grup arasında bu tarihten itibaren mülklerin miras bırakılması bağlamında bir fark kalmamıştı. 1462 yılından sonraki bir anlatıda, Mihailoviç'in padişahın hizmetine girdiği sırada çizdiğinden tamamıyla farklı bir resim sunulmuş olurdu. Bununla birlikte aynı padişah, 1473'te Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan'a karşı zaferle sonuçlanan seferi sırasında 40.000 kadar köleyi azat etmekle ünlüdür.[44] Biraz abartıyı hoş görsek bile, bu sayı padişahın kapıkulları için aşırı yüksektir. Mihailoviç'e inanılacak olursa devşirme yeniçeriler 1462 öncesinde, pencikler de bu tarihten itibaren hür olduklarına göre, padişahın sefer sırasında azat ettiği köleler kimdi o halde? Bunlar padişahın 1462-1473 arasında kapıkulu saflarına dahil ettiği köleler olsa gerektir. Demek ki, bu tür bir azat uygulaması kurumsallaşmamıştı, düzenli olmaktan çok gelişigüzeldi ve belirli koşullar ile belirli köle

topluluklarına özgüydü. Bu noktada, sonraki yeniçeri kuşaklarının evlenmek için hâlâ izin almaları gerektiği[45] ve öldüklerinde mülklerine, doğrudan padişah adına olmasa da Yeniçeri Ocağı adına el konulduğu belirtilmelidir.

Her ne kadar yeniçeriler düzenli olarak azat edilmemiş olsalar da, askeri köle olarak sıradan kölelerden hayli farklı bir konumda oldukları aşikârdır. Padişah tarafından hiçbir şekilde başkasına devredilemiyor, üstleri dışında kimse tarafından cezalandırılamıyorlardı. Silahlı ve kusursuz bir birlik duygusu içinde olmaları, yalnızca günümüz araştırmacılarının değil, efendilerinin de onları sıradan köle olarak görmelerini imkânsız kılıyordu.[46] Diğer yandan, köleliği çağrıştıran birkaç ritüel, yeniçeri ordusu feshedilinceye değin ocakta varlığını gösterdi. Örneğin, bir padişah öldüğünde, yeniçeriler yeni bir padişah tahta çıkıncaya dek hukuken olmasa da uygulamada efendisiz kalıyorlardı. Bu sırada isyan etmeyi ve gayrimüslimlerin evlerini yağmalamayı âdet edinmişlerdi.[47] Bu yüzden birçok Osmanlı sadrazamı, padişahın ölümünü gizlemek için büyük gayret göstermişti. Yeni padişah yeniçerilere, diğer kapıkullarına ve aslında tüm idari askerîlere, âdet gereği yüklü miktarda nakit para dağıtmak zorundaydı.[48] "Cülus bahşişi" diye bilinen bu para, padişahın başta yeniçeriler olmak üzere babasına ait kapıkullarının sadakatini yeniden satın almak için yaptığı bir ödeme olarak değerlendirilebilir. Bu para kendilerine zamanında veya eksiksiz sunulmadığında yeniçeriler büyük kargaşa çıkarabilirlerdi.[49] II. Selim dönemine (1566-1574) dek ulemaya cülus bahşişi verilmemiş olması, bu paranın hür doğmuş Müslümanlardan çok askerî kullara ayrıldığını göstermektedir. Yeniçerilerin ünlü kazanlarından yemek yemeyi reddetmeleri ve kazanı ters çevirmeleri de kuşkusuz geniş çaplı bir isyanın habercisiydi. Yeniçeriler padişahın yemeğini yemeyerek efendilerine bağlılık antlaşmasını tek taraflı olarak feshettiklerini gösteriyorlardı. Bu ünlü hareket son kez 1826 yılında tekrarlanmıştı.

TARIMDA KÖLELER

Osmanlı İmparatorluğu'nda statüleri idari askerîlerinkinden farklı olarak hukuken açıkça tanımlanmış bazı başka köleler de vardı ve daha mütevazı işlerde çalışıyorlardı. *Ortakçı kullar* bu gruptaydı. Büyük çiftliklerde çalıştırılıyorlardı ve askeri ya da idari hiçbir görevleri yoktu.

Padişahın payına düşen bazı savaş tutsakları ve Osmanlıların kitlesel *sürgün* uygulamasına maruz kalan fethedilmiş halkların bir bölümü, mirî arazilerde, çoğunlukla Trakya, Batı Anadolu, en çok da İstanbul çevresindeki hassa köylerinde iskân ediliyordu. II. Mehmed 1453-1480 arasında İstanbul çevresindeki 163 köye köleleri yerleştirerek yeniden nüfuslandırmıştı. Bu kölelerden ürünleriyle kentin iaşesini karşılamaya katkıda bulunmaları bekleniyordu.[50] Kendilerine arazi (*baştina*) verilmiş, tohum ve tarım aletleri temin edilmişti. Hukuken köle statüsünde oldukları kesin olmakla birlikte, köleden çok serf gibiydiler. Hasatlarının yarısını teslim etmek zorundaydılar, kalanını ise kendilerine ayırıyorlardı.[51]

Ortakçı kulların istihdamı mirî arazilerle sınırlı değildi. Osmanlı ordu komutanları, kendi paylarına düşen köleleri getirip kendi çiftliklerine yerleştirebiliyordu. Köle pazarlarından köle edinmiş zengin kişiler de aynı şekilde onları çiftliklerinde çalıştırabiliyordu. Bu tür köleler toprakla birlikte satılabiliyor veya arazi sahibi toprağını vakfetmek istediği takdirde köle sahipliği toprakla birlikte vakfa geçiyordu.[52] Padişahın hassa çiftlik ve köylerinde çalıştırmak üzere köle satın alması gerekmediğini varsayabiliriz, çünkü başka kaynaklardan yeterince köle temin edebiliyordu.

Ortakçı kullarla ilgili kanunlardan birinde, bunların padişahın buyruğu üzerine Darü'l-harb'den sürgün edildikleri belirtilmektedir.[53] Bu, zimmî statüsünün, Balkanlar'da fethedilen gayrimüslim halklara başlangıçta verilmediğinin bir diğer göstergesidir. Barkan'ın ortaya koyduğu gibi, İstanbul haslarıyla ilgili 1498 kanunu, ilkin

şeyhülislam Molla Hüsrev (1460-1480) tarafından 1479'da kaleme alınmıştı.[54] Kanun metninde köle, azatlı, zimmî ya da hür kişiler arasındaki şer'î ayrımlara özen gösterilmiş olması bununla açıklanabilir.

1498'de, İstanbul'daki ortakçı kullarla ilgili kanun yeniden çıktığında, kölelerin işlediği hassa çiftliklerinin özgün örgütlenmesi çoktan bozulmaya başlamıştı. Yeni kanun, eski düzeni yeniden tesis etme çabasından ibaretti. Görünüşe göre asıl sorun kölelerin medeni halleriyle ilişkiliydi. Erkek köleler, hassa çiftliklerindeki kadın kölelerin kendileriyle evlenmeyi reddettiklerini iddia ediyordu. Ne var ki bu, düzenin bütünüyle gelecekte de sürdürülmesini ciddi biçimde etkileyebilirdi. Kanun metninde, erkek kölelerin bu durumda eşlerini zimmîler arasından seçtikleri belirtiliyordu. Şeriata göre hür bir annenin çocuğu, her şartta özgürdür. Hassa çiftliği köleleriyle zimmî kadınların çocukları bu şekilde hür (*aḥrara mübeddel*) oluyordu. Diğer yandan, kadın hassa köleleri, çiftlik işletmesinden sorumlu memurlar tarafından "*ağırlık*" (satış bedeli) karşılığında hür erkeklerle evlendiriliyorlardı. Bu, hassa çiftliklerinin nüfus kaybının iki katına çıkması demekti.

Bu sorunu dikkate alan kanun, kadın köleler ile dışarıdan gelenler arasındaki evlilikleri kısıtlıyor ve ancak iç talebin karşılanması koşuluyla kadın kölelerin yabancılara verilmesine imkân tanıyordu. Ayrıca bu yabancıların, hassa çiftliğine yerleşmeleri gerektiği gibi gelecekteki eşleri için başlık parası/ağırlık ödemeleri de gerekiyordu. Kanun, bir efendinin, erkek ve kadın kölelerini birbirleriyle evlenmeye zorlayabileceğine ilişkin şeriat kuralını aktararak geçerli bir özrü, yani küçük çocukları olmayan kadın kölelerin ister dul, ister bakire olsun, zorla evlendirilmelerini buyuruyordu. Paradoksal olsa da, ailenin arazisini işletecek yetişkin bir erkek evlada sahip olan kadın köleler zorunlu evlilikten kaçabiliyordu. Dolayısıyla hassa çiftliği kölelerinin, aynı arazideki kadın kölelerin kendileriyle evlenmemelerini gerekçe göstererek hür kadınlarla evlenmelerine

(ve bu evliliklerden doğan çocukların hür olmasına) fırsat tanınmıyordu. Evli olmadıkları için gerektiği gibi çalışamamaktan da yakınamayacaklardı.[55] Burada, Osmanlı yönetiminin, hassa çiftliği kölelerinin hür doğmuş çocuklarına babalarının işini üstlenme zorunluluğu getirmediği ve kölelerin evlenmesine ilişkin şeriat buyruklarına bağlı kaldığı belirtilmelidir.

Kanun, ölen bir kölenin arazisi konusunda kölenin karısı ve çocukları olmadığı takdirde bu araziye padişah tarafından el konulacağını belirtiyordu; kölenin yetişkin bir oğlu olması halinde arazi bu oğula kalıyordu. Bu durumda oğul, ailenin reisi olarak babasının yerini alıyor ve topraklarının işlenmesinden sorumlu oluyordu. Eğer küçük kardeşleri varsa onun koruması altına giriyor ve annesi evlenmek zorunda bırakılmıyordu. Bir kölenin dul karısının çocuklarının küçük olması halinde bile kadın evlenmeyebiliyor ve ailenin üstünde olan arazi, erişkinliğe geldiğinde en büyük oğula iade edilmek üzere hassa köyünün ileri gelenleri tarafından işletiliyordu. Bir köle ancak ardında erkek çocuk bırakmadan öldüğünde, dul eşi başkasıyla evlendiriliyor ve arazisine el konuluyordu.[56] Ölen kişinin eşi, kendi isteğiyle evlendiğinde ya da arazisi bir başkasına kiraladığında, bu araziye ilişkin ayrıntılı bilgiler, arazi ölen kişinin oğluna yetişkin olduğunda iade edilmek üzere bir deftere kaydediliyordu.[57] Çocuksuz bir dul kadın, sonradan bekâr ya da yoksul bir kişiyle evlendiği takdirde araziye hiç el konulmuyordu.[58] Kısacası kanun, araziyi aile içinde tutarak veya bir mirasçı, yani erkek evlat olmadığı takdirde bunu bir başka hassa çiftliği kölesine yeniden tahsis ederek düzenin sürdürülmesini amaçlıyordu.

Giderek daha çok ortakçı kulun Müslüman olduğuna ve yerel halkla karışarak köle statüsünden çıktığına ilişkin kanıtlar vardır. İstanbul bölgesinde 1498 yılında ortakçı kul olarak kaydedilmiş 2000 kadar köle ailesi, 1530'a gelindiğinde artık bu şekilde kaydedilmemişti.[59] Birçok ortakçı kul, toplumla az çok yasal yollardan bütünleşmenin yanı sıra çiftlikleri terk etme yolunu da seçmiş

olabilirdi.[60] Ne var ki, Hüdavendigâr (Bursa) eyaletinin ortakçı kullarına ilişkin 971/1563 tarihli kanunda, bu kişilerin padişah Orhan Bey'in (1326-1359) kulu oldukları belirtilmişti.[61] İlk köleleştirilmelerinden iki yüz yılı aşkın bir süre sonra hâlâ köle durumunda olmaları, ortakçı kul düzenindeki çözülmenin her yerde aynı zamanda gerçekleşmediğini göstermektedir.

Ortakçı kullar hassaya, askerîlere, özel kişilere ve vakıflara ait çiftliklerlerde çalıştırılıyorlardı. Askerîlerin çiftlikleri, toprağı işleyen kölelerle birlikte müsadereye tabiiydi. Vakfa dönüştürülmeleri sayesinde bu mülklere el konulmaması sağlanabilirdi. Özel kişilerin ve askerîlerin, ancak kazançlı olması, yani fetihler sayesinde ucuz ve büyük bir köle işgücü sağlanması halinde, köle işgücüne dayalı tarım işletmeleri kurdukları varsayılırsa, yalnızca hassa ve vakıf arazilerindeki köleler, imparatorluğun 16. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşmasından sonra, böyle istihdam edilmeyi sürdüreceklerdi. Sistem yalnızca buralarda uzun ömürlü olabilirdi. Şeriye sicilleri, özel kişilerin ellerinde olan kölelerin çalışma koşulları ve statüleri konusunda aydınlatıcı olabilir. Aslında Bursa ve Konya'daki sicillerin incelenmesi[62] sayesinde kölelerin 15. yüzyıl sonlarından itibaren tarımda istihdam edilemeyecek kadar pahalı oldukları açıklık kazanmıştır. Sahillioğlu'nun Bursa'da kölelikle ilgili incelediği yüzlerce kayıtta tarımsal bir işle uğraşan yalnızca dört köleden söz edildiğini öğrenmek bu nedenle şaşırtıcı olmasa gerektir. Tarımda çalıştırılan vakıf kölelerinin bile "istihdamlarının kazançtan çok kayba yol açması gerekçesiyle" satışlarına izin verilmişti.[63]

Tarımda köle istihdamının bir diğer yanı da, kölelerden, örgütlü ortakçı kul toplulukları olarak değil de küçük çaplı olarak yararlanılmasıdır. Bu tür bir istihdam, ev hizmetlerinde çalıştırılan köleler çerçevesinde değerlendirilebilir; fakat, kölelerin tarımsal işler dahil ev dışında çalıştırılmak üzere tek tek satın alındıklarını da biliyoruz. Örneğin, 16. yüzyıl Macar yazarı Bertalan Georgievics,

1526-1539 arasında tutsak kaldığı Makedonya ve Anadolu'da yedi kez alınıp satılmış ve saka, çoban ve çiftçi olarak çalıştırılmıştı.[64]

Son ama aynı derecede önemli bir nokta da, devşirilen erkek çocukların Türk çiftçiler tarafından eğitilmesini, tarımda bir tür köle istihdamı olarak görebileceğimizdir. Bu uygulama, II. Mehmed döneminden (1451-1481) hiç değilse 1637 yılına dek, yani çok sayıda çocuğun devşirilmesinin neredeyse sona ermesine dek sürmüştü.[65] Bu erkek çocuklarla "geçici" efendileri arasındaki ilişkinin niteliği hakkında pek az şey bilinmektedir. Sahillioğlu bu çocukları, eninde sonunda yeniçeri oldukları için "tarım işçisi" olarak değerlendirmenin mümkün olmadığını ileri sürer.[66] Yine de, bu çocuklardan efendileri karşısında sıradan bir köle gibi davranmalarının beklendiği ve çiftçilerin uygun gördüğü şekilde çalışmak zorunda oldukları söylenebilir. Hiç kuşkusuz, çiftçilerin onları devretmeye hiçbir şekilde hakları yoktu ve mutlak sahipleri padişah olduğu için, cezalandırırken de dikkatli olmak zorundaydılar. Bununla birlikte, hiç değilse bazı idari askerîlerin ve yeniçerilerin çoğunluğunun, somut olarak kölelik hizmetinde bulundukları dönemin büyük bölümünde tarım işçisi olarak hizmet verdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

SANAYİDE KÖLELİK

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi köleliği esas olarak kentsel bir olguydu. Edirne, Ankara, Konya ve hepsinden öte büyük bir dokuma merkezi ve çeşitli ülkelerden gelen tüccarların buluşma noktası olan Bursa gibi büyük Osmanlı kentlerinde nitelikli iş gücüne talep vardı. Bu talep kısmen köle işgücü tarafından karşılanmıştı. Aslında tam da dokuma tezgâhlarının belli bir uzmanlık düzeyi gerektirmesi yüzünden, zanaatkârlar ve imalatçılar nitelikli olarak yetiştirmek amacıyla köleleri istihdam etmiş olabilirler. Bu bağlamda, köle işgücünün hür işgücü karşısındaki üstün yanları yeterince açıktır. Köleler, özgür olmadıkları için, efendilerinin talimatlarını

özgür bir çırağa göre daha özenle yerine getirmek zorundaydı. Kölelerin mevsimlik göçle ilgileri olmadığı için, dokumacılar köle işgücünden yararlanarak iş piyasasındaki dalgalanmalardan uzak durabiliyordu. Köle sahipleri, "*mükâtebe*" diye bilinen, sözleşmeye dayalı azat sistemi sayesinde, kölenin işini isteksiz yapmasına engel olabiliyor ve köle işgücünün hür işgücüne göre daha üretken olmasını sağlayabiliyordu. Köleler, önceden kararlaştırılmış bir bedeli efendilerine ödedikten sonra azat ediliyordu. Bu, bir başkası tarafından istihdam edilmeleri anlamına geliyordu; bazen belirli bir süre için çalışıyorlar veya ipekli ve kemha* dokumacıları örneğinde olduğu gibi, belirli miktarda kumaş üretiyorlardı.[67] Kuşkusuz özgürlük beklentisi, efendinin belirlediği doğrultuda çalışılmasında en özendirici unsurdu. Böylelikle köle sahipleri, hem görece kısa bir süre içinde iyi bir yatırım yaptıklarını görüyor, hem de biraz kazanç elde ediyor ve kölelerinin belli bir düzen içinde çalışmalarını sağlayabiliyordu. Mükâtebe, efendinin dindarlığından kaynaklanan bir azat uygulamasından çok, kölenin kendi iş gücüyle kendisini satın almasıydı. Köle sahibi eski kölelerini azat ederken yenilerini satın alır, onlarla da benzer sözleşmeler yapardı. Eksiksiz bir eğitimden geçmiş işçiler olarak azatlılar, ya nitelikli işçi olarak çalışmaya devam ediyor ya da kendi dokuma tezgâhlarını kuruyorlardı. 16. ve 17. yüzyıl Bursa'sında başarılı birer girişimci olan eski kölelerin sayısı hiç de az değildi. Bunlar, kendileri de köle satın alıyorlar ve onlarla, zamanında kendilerinin de bağlı oldukları çalışma koşullarına benzer koşullar içeren mükâtebeler yapıyorlardı. Azatlılar, İslami "*velâ*" kurumu aracılığıyla eski efendileriyle ilişkilerini sürdürdükleri için, zamanla üç kuşağı sabık kölelerden oluşan iş aileleri ortaya çıkabiliyordu.[68]

Kadı sicillerinden, sanayideki köleliğin pek çok yönü, köleliğe ilişkin şer'î kuralların uygulanması ve köleler ile efendileri hakkın-

* üzeri hafif tüylü ipek bir kumaş türü -ed.n.

da bilgi edinmek mümkündür. Bir kölenin adı, cinsiyeti, mesleki durumu, ücreti, uyruğu ve iş koşulları bu sayede öğrenilebilir. Söz konusu kayıtlarda fiziksel özellikler de betimlendiği için kölenin dış görünüşünü bile gözümüzde canlandırabiliriz. Belirli bir kentteki köle nüfusuna, hür kişi sayısına oranına, köle sahiplerinin oranına ve ölen kişinin tereke listesinde kölelerin değer olarak oranına ilişkin tahminlerde bulunmak olasıdır. Efendi ile kölesi arasındaki anlaşmazlıklar, kölelerin kaçması ve özgür bir kişinin köleleştirilmesi gibi birtakım usulsüzlüklerle ilgili birçok dava mevcuttur.

Sahillioğlu 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında Bursa'da yılda 6000 köle satıldığını tahmin etmektedir. Bursa'nın bir depo işlevi gördüğünü ve pek çok tüccarın köle satın almak üzere bu kente geldiğini göz önünde bulundurduğumuzda bu sayı aşırı olmasa gerektir. Sahillioğlu, ölen kişilerin tereke kayıtlarına dayanarak, hür ya da azatlı her beş kişiye bir kölenin düştüğü sonucunu çıkarmış ve Bursa'nın 1492-1493'te 32.285 olan toplam nüfusunun 6457'sinin köle olduğu tahmininde bulunmuştur.[69] Ne var ki, Bursa'da 6457 hanehalkının her birinde beş kişi bulunduğunu kabul ederek ulaştığı toplam 32.285 rakamı aşırı yüksek gibidir. Bir başka araştırmada, Bursa'da hanehalkı sayısı, beş yerine üç kişi olarak verilmektedir.[70] Kölelerin köle olmayanlara oranı korunduğunda, bu ikinci çarpan, kentin toplam nüfusu ile köle nüfusunun sırasıyla 19.371 ve 3874 olarak değişmesine neden olur. Aynı işlemi, 12.832 hanehalkının sayılmış olduğu 1595-1603 sayımına uyguladığımız takdirde köle sayısının 7699 olduğu görülür. Köle yoğunluğunun bu denli yüksek olması ancak kölelerin imalat ve ticaret alanlarında yaygın olarak istihdam edilmeleriyle açıklanabilir. Diğer yandan, kölelerin, Bursalı zenginlerin mal varlığının önemli bir bölümünü oluşturmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, 1489-1490 ve 91 yıllarında köleler, 248 kişinin malvarlığı değerinin yüzde 6,5'ini oluşturmaktaydı. Buna karşılık 1499-1500 yıllarında 52 köle, 240 kişinin malvarlığının yüzde 7,3'ünü oluşturuyordu.[71]

Kölelerin sanayi ve ticarette istihdam edilmesine ne zamana kadar devam edildi? İnalcık köle işgücünün, pahalı lüks mallar üretimi dışında imalatta yararlanılacak kadar ucuz olmadığına işaret eder.[72] Demek ki, Bursa'daki ipek sanayiinin 17. yüzyılda çöküşüyle birlikte buradaki kölelerin istihdamında keskin bir düşüş olduğunu varsayabiliriz. Örneğin, 1639-1640 yıllarında ölen 108 kişinin ardında yalnızca sekiz köle kalmıştı.[73] Ne var ki, köleler, görece geç dönemlerde ticaret yaşamında bir rol üstlenmeyi sürdürmüş olabilir; ancak, bu hususun daha fazla arşiv çalışmasıyla desteklenmesi gerekmektedir. Bu noktada, Temmuz 1794'te Hacı Hasan adlı Bursalı bir tüccarın mal varlığı değerinin 721.846 kuruş, yani hayli büyük olduğunu belirtebiliriz. Kendisi eskiden Çıngıllıoğlu adında birinin kölesiydi.[74]